

SÉTATÉR

Fekete Vince

KARÁCSONY BENŐ, A „MÁSİK” MŰVÉSZ

– Csapongó gondolatok –

„Az író írjon, és ne legyen boldogítóhivatal. Ha nemcsak fülbemászó locsogások szerzője, hanem művész is, akkor majdnem mindegy, hogy miről ír. Minden keretben, minden időben, még a legidőszerűtlenebben is el fogja mondani azt, ami a kor zűrzavarái vagy túlságos nyugalma miatt a lelkét nyomja...” (Karácsony Benő: *Pjotruszka*)

„Azóta már észrevettem, hogy az életünk spárgája tele van Ariadne-bogokkal: ha tízet elfejtettünk, húsz új bog támad helyette.” (Karácsony Benő: *Nyári délután a régi Fehérvárt*)

Amikor 1948. szeptember 7-én Márai Sándor – miután úgy érezte, hogy otthoni, magyarországi szerepe megszűnt, a munkája pedig elveszítette az értelmét – félévnyi, évnyi rákészsülés, vacillálás és főleg önmaga győzködése (na meg közvetlenül a háború befejezését követő tapasztalatai) után, egy svájci konferencia ürügyén elhagy(hat)ja Magyarországot, azt írja a naplójába: *„Amíg az ország a Szovjet csatlósállama és a hazai bolsevisták kapzsi és kegyetlen rablóhadjáratának zsákmánya, magyar író létezése, az otthonmaradása tényével sem igazolhatja ezt a hazaárulást. Otthon oda fejlődtek a dolgok, hogy már hallgatni sem lehet; száműzetésbe kellett mennem, önként, családommal együtt. Nem élhettem egy országban, amely nem haza többé.”* (Kiemelés tőlem: F. V.)

Márai ekkor negyvennyolc éves. Budapesten él. Megbecsült, számon tartott, könyveivel „piacon levő” szerző, akinek (addig) számít(ott) a véleménye, az állásfoglalása; a szava nyomott a latban. És alig három évvel a „felszabadulás” után úgy érezte, abban a levegőtlenységben, légszomjas ál-

lapotban, a lehetőségei beszűkülésekor, hogy mennie kell, mert az ország, Magyarország nem *hazája* többé.

Karácsony Benő, kolozsvári ügyvéd, Márai vidéki nemzedéktársa, pontosabban nála tizenkét évvel idősebb erdélyi magyar író ekkor már négy éve halott, ugyanabban az évben halt meg, amelyben a felesége és fia is elpusztultak – az egyik az örültek házában, másikat pedig pár hónap múlva állítólag a nyilasok állították falhoz Budapesten. Erdélyi pályatársain, közeli barátain, írotársain kívül alig tudtak róla az akkori magyarországi magyar irodalom jelesebb, meghatározóbb képviselői közül, nem sokan tartották számon sem azt, hogy élt, sem azt, hogy alkotott, írt, ahogy a mai divatos kifejezéssel mondják: letett az asztalra, a kortárs művészet, a szépirodalom asztalára valamit is egyáltalán.

Karácsony Benő különutas, kívülálló, a saját maga útját járó író volt, aki nem tartozott a korigényt kiszolgáló „historizálók”, a nagy történelmi témákat óriási tablókban, vastag regényekben felfestők közé, sem a síró-kacagtató, feleselő tündéri realizmust művelő székelyek, sem a tiszta baloldali, osztályharcos, kommunista írók közé.

Regényeit tanították a középiskolában a kommunizmus éveiben, az 1989-es fordulat előtt is, akkoriban a *Pjotruska* és *A napos oldal* kötelező házi olvasmány volt a középiskola tizedik és tizenkettedik osztályaiban. A *Pjotruskára* a tananyag külön is kitért a *Romániai magyar irodalom a két világháború között* című fejezet legvégén, közvetlenül a *Romániai magyar irodalom 1944. augusztus 23. után és a szocializmus éveiben* című fejezet előtt. A tankönyv még egy apró betűs, majd kétoldalas részletet, szemelvényt is tartalmazott a *Pjotruskából*. Rajta kívül ekkor a *Regény és novella* alcím alatt még három prózaíró szerepelt a két világháború közötti irodalom képviselői közül: a szíjas, szálkás arcú Kós Károly, a sejtelmes, titokzatos úriember kinézetű Kuncz Aladár, a bohókás, bohócarcú Tamási (meg lehet nézni az ott szereplő fotóját!), valamint a középkorú, bajuszos, esküvőre kirittentett proletárnak, esetleg melósnak kinéző Karácsony Benő. Mert akkoriban valahogy így (is) osztályozták a diákok őket, főleg a fotóik alapján, amellet, hogy néhányan – az egyformaságra törekedve – kackiás bajuszkát is rajzoltak annak, akinek addig nem volt, szemüveget is biggyesztettek az orra fölé, akinek nem volt, és ha úgy tartotta kedvük, demokratikusan egy kicsikét még kackiásabbra is kunkorították ezeket a bajuszokat mindenkinél: Tamási, de Kuncz, Kós és Karácsony Benő arcképén is.

És ha nem is pont ugyanannyi oldalszámban foglalkozott ez a tankönyv Karácsony Benővel, mint mondjuk Tamásival, azonban a többiekével, a Kunczéval és Kóséval nagyjából megegyezett a Karácsonyról, „az erdélyi kisváros írójáról” szóló anyag, „aki egy eszményeket tékozló korban az emberiség, a béke, a szabadság megőrzéséért harcolt. Olyan életsorsokat látott meg, amelyekben ezeknek a hiánya, eltorzulása, elsilányulása nevetség és keserűség tárgya lehetett egy időben. Ítéletét a kispolgári, az egész polgári világról tehát fordított előjellel mondta ki. Látszólagos cinizmusa mögött voltaképpen az emberért, az eszményekért való aggodalom rejtőzik.” Regényeiben pedig „szerencsésen találkozik az áradó mesélőkedv, az elmés humor, ironia, a jellemteremtő erő és a hiteles korhangulat. Ezek teszik Karácsony Benő regényeit szórakoztató és mégis gondolatgazdag olvasmánnyá”. Nos, ilyen mondatok szerepeltek a tankönyvben, meg olyanok, hogy: „Karácsony Benő gunyorossága néha közel jár a cinizmushoz, azonban sohasem emberellenes. Az ostobaságot és a belőle eredő rosszindulatot ítéli el minden körülmények között. A legfőbb emberi rossznak a háborút tekinti.” „Különösen vonzó az írónak az a képessége, ahogyan a kisváros fülledt, kicsinyes, az értéket semmibe vevő világát felidézi.” Majd: „Akármilyen eredeti és meglepő a benne megnyilatkozó szellem – konkrét valóságot illetően inkább csak felszíni, homályos sejtéseket nyújt, semmint valamelyest tárgyiasan érzékelhető helyzetképet.”

Tehát mind-mind nagyon magvas megfogalmazások voltak, helytállók, avagy sem, el lehet dönteni, de akkor, a nyolcvanas évek elején ezeket sulykolták az akkori középiskolások fejébe. Ám ha azokban az években, mondjuk, valaki – a tankönyvet félretéve – körül akart nézni a Karácsony Benőről addig született kritikák között, akkor sem lett ennél sokkal rózsásabb a kép róla.

Nagy Koppány Zsolt tekintette át ezeket a kritikákat, és írta meg a tapasztalatait egy hosszabb tanulmányban. Aki kíváncsi tehát Karácsony Benő kritikai fogadtatására, az ötvenes, hatvanas, hetvenes évek baloldali kritikai visszhangjától napjaink kritikáig, majd e fogadtatás alakulására, változásaira, érdemes végigolvasni az említett szerző írását. Az mindenesetre igen tanulságos, hogy halála után mintegy tizennégy évvel, 1957-ben jelent meg (Robotos Imre írta) a többi kritika előtt a gátat megnyitó, igaz, hogy Karácsonyt még kommunista íróként beállító írás. Amint Nagy Koppány Zsolt említett tanulmányában rámutat, nevezték őt azóta már cinikusnak, epigonnak, humanistának, kommunistának, *csak* humoristának, utópikus művek szerzőjének, elég sok mindennek az évek folyamán, hogy aztán a kilencve-

nes évtized elején beinduljon (ha jól tudjuk, Cs. Gyimesi Éva tanárnőnek köszönhetően) az ő ideológiamentes értékelése, amelyek egyikében, igaz, jóval később (2008-ban) a szerző halálának százhusz éves évfordulóján, az egyik megemlékező azt írja: „...öt gyönyörű regényt írt, amiből az utolsó kettő remekmű. A *Napos oldalért* és a *Megnyugvás ösvényeiért* nyugodtan kaphatott volna Nobel-díjat ő is.” (Bächer Iván, *Népszabadság*, 2008. szeptember 7.)

A regények mellett az író novellái azonban valahogy elkerülték az elemzők figyelmét, vagy azért, mert a regények előképeinek tekintették őket, vagy azért, mert úgy gondolták, hogy a novellák minden erényeit tartalmazzák már a regények, és fölösleges foglalkozni velük. De még olyan magyarázat is elhangzott, hogy az akkoriban (is) dúló regényéhség az, ami mellékvágányra terelte a novellákkal való foglalkozást. Pedig Gécz János, aki ezzel a regényéhséggel magyarázza a Karácsony-novellák elhanyagolását, éppen a novellákban fellelhető „ráérősen tömör játékosságot” tartja időtállóknak, a regényeiben meg a „feszés, novellányi villanásokat”.

Egy biztos, Karácsony Benő nemcsak regényíró, hanem novellista is volt.

Novellistaként indult, és novellistaként kétszeri pályakezdestről beszélnek az ő esetében, az elsőbe tartoznak a Gyulaféheváron született zsengek (1908–1909-ben íródtak, a *Gyulaféhevári Hírlap*ban publikálta őket, szám szerint öt darabot), a másodikba a kolozsvári időszak novellatermését sorolják, az 1925-ben megjelent *Tavaszi ballada* című elbeszéléskötet 12 darabját és az 1925 után haláláig még megjelent néhány elbeszélést.

Az egyik nagyon alapos Karácsony-monográfia szerzője, Tóth H. Zsombor három nagyobb ciklusra osztja a Karácsony-novellákat: 1. a Mihalka-ciklus (*Dinnyebefőtt, Elszívják a szivaromat, Pillanatnyi segély, A fiam munkában*), 2. a Napló-ciklus (*A fiam munkában, Beiratkozunk, A vasabroncs, Vadalany és egyebek*) és a 3. a Szerelem-ciklus (a gyulaféhevári 5 novella). Ezeken kívül helyezi el a kísérletező jellegű novellákat, köztük a két visszaemlékező városnovelláját: a *Líra* és a *Nyári délután a régi Fehérvárt* című darabokat. Mindent összevetve azonban – a ciklusokon felül is – két nagy típusra osztja az összes novellát: 1. amelyek „a Karácsony-regényekben megtapasztalt szellemben és hangulatban íródtak”, és 2. „amelyek az irónia és a líra teljes mellőzéséről tanúskodnak, s így egyfelől zavarba ejtően idegennek, másfelől értékeiket tekintve jelentéktelenebbeknek tűnnek”. Megjegyzi még, hogy a „kolozsvári novellák között sem ritka a halványabb írói teljesítmény, legfőképp akkor, amikor a szerző a témák kidolgozása folyamán lemond arról, hogy a történetben uralkodó érzéseket más érzésekkel egészítse ki. A leegy-

szerűsített érzelmi képletek eredménye így egyfajta szürke és komor realizmus, amihez olykor még társadalomkritikai elszántság is csatlakozik (*Novella a tatárról, Harcsai, Demeterke, Jánoska, Attila, Beatrix, Csendes történet*).

Még mielőtt Tóth H. Zsombor írását megismertem volna, előbb végigolvastam a novellákat. Leginkább a legelső kolozsvári novellája, a *Dinnye-befőtt*, valamint – az említett monográfus szigorú osztályozásával ellentétben – a halványabb írói teljesítmények közé sorolt két későbbi darab, a *Novella a tatárról* meg a *Harcsai* című ragadta meg a figyelmemet. Talán nem véletlenül. Ez utóbbit röviden összefoglalom:

A *Harcsai* című novella szürke, osztálytársai által megvetett, mellőzött, „pettyes arcú, vedlett ruhájú, silány Harcsai Ágnes”-e egy véletlen félreértés során az osztályában az események középpontjába kerül. Hirtelen irigyelt és tisztelt személlyé válik az osztálytársak között, félelmetes népszerűsre tesz szert az intézetben, olyanra, aki „személyek sorsát és bukását irányította”, akinek az osztály „remegett a pillantásától, sietve hódolt diktátori szeszélyeinek, és megadással tűrte szívtelenségeit. Uralkodott rajtuk, parancsolt, kegyeket osztogatott, jó osztályzatokat ígért, és rossz osztályzatokkal fenyegetőzött. Elhalmozták ajándékokkal, süteményt, kézimunkát, könyvet áldoztak zsarnoki oltárán, verseket írtak istennői mosolyáról, és könnyes sorokban panasztak fel hűtlenségét”.

És a szerepébe magát mind és mind jobban beleélő főhőst a „lányok alázata és vak engedelmessége” mind „szilajabbá és követelőbbé tette”. Hogy a novella végén, a zárlatban, az utolsó pillanatban megérkezzenek aztán a megmentő felnőttek, és felfedjék a banális félreértést, a döbbsent és rémült, hitükben összeroppanni készülő osztálytársak előtt.

Egyszerű, kisszerű történetnek tűnik, és lehet, hogy „leegyszerűsített érzelmi képletek eredménye”, és talán nem is „a Karácsony-regényekben megtapasztalt szellemben és hangulatban” íródott, mert „az ironia és a líra teljes mellőzéséről” is tanúskodik, s így egyfelől zavarba ejtően idegennek, másfelől értékeit tekintve jelentéktelenebbnek tűnik, ahogy Tóth írja erről a novelláról (is), mégis – ennek ellenére – azt érezzük, hogy az eseménysornak van egy mélyebb, jelképi szférája. Arra figyelmeztet, hogy egy banális véletlen folytán megváltozó körülmények következtében, még egy ilyen, egyébként modell értékű mikrokörnyezetben is az egyén hataloméhsége mennyire átrendezheti az emberi kapcsolatokat, és a „tömeg”, az osztályközösség pedig hogyan veti alá magát a zsarnokoskodónak. A hirtelen hatalom birtokosává váló, korábban még lenézett kislány elvadul, lehámlik róla az addigi visszafogottság, hadd mondjuk civilizációs máznak, egyre inkább el-

kapatja magát, mind több és több kell neki. És annyira beleéli magát ebbe a véletlenül jött szerepbe, hogy a novella végén, a zárlatban is csak erősítgeti, hajtogatja a „varázsmondatot”, sőt, azt a teljesen elképedő tanára szemébe is mondja, amitől megbolondult és a szolgálatába állt egy egész osztály.

Lehet, mondom, hogy a korábban említett Karácsony Benő-novellatipizálás szerint ez a darab a nem az igazán relevánsak közé tartozik, de – gondolom – semmi sem lehetett véletlen Karácsony munkásságában, főképp ebben a kolozsvári, érett időszakban az ilyenfajta, a félelmet is előrevetítő, az elvakultságot, a feltétlen nyájszellemet, a hatalom és az azt kiszolgálók kapcsolatát ilyen plasztikusan elénk táró darab sem lehetett az. Kílóg a sorból? Nem karácsonybenős? Miért kellene számonkérni rajta a karácsonybenőséget? Egy fenyegető, időszerűtlen korban egy, ezt a fenyegetettséget, az elvakultság rémét felfestő darabban miért is kellene keresni azt, ami nincsen, és nem is lehet benne?

Azt írja tehát a mottóban is kiugratott részletben, a *Pjotruszka* című regényében, hogy: „Az író írjon, és ne legyen boldogítóhivatal. Ha nemcsak fülbemászó locsogások szerzője, hanem művész is, akkor majdnem mindegy, hogy miről ír. Minden keretben, minden időben, még a legidőszerűtlenebbben is el fogja mondani azt, ami a kor zűrzavarai vagy túlságos nyugalma miatt a lelkét nyomja...”

Alig hiszem, hogy létezett más, ilyen „legidőszerűtlenebb” idő, „legidőszerűtlenebb” kor, mint amiben ő is élt, és amiben megpróbálta elmondani azt, ami a kor zűrzavarai miatt a lelkét nyomta. És aligha volt kiszolgáltatottabb, otthontalanabb és hazátlanabb írója a magyar irodalomnak a mi tájainkon, Erdély hegyes-völgyes-borvizes vidékén nála.

Szögletes zárójel. Gyermekkoromban, apám katonatörténetei között, a nagyszerű, mindig nagydarab, igazságtevő csíki székelly legények legendái között és a saját, egyre duzzadóbb bakalegendáriumban, amelyben szinte mindig a jó győzött, és a rossz (a másik) mindig elnyerte méltó jutalmát, nagyon gyakran előfordult egy olyan szó, amire a hatalmasra növesztett, már-már mesei történetek között apámnak elhomályosodott a tekintete, hangja reszelőssé és síróssá vált, amikor ezt kiejtette. Hogy ott, valamelyik moldvai vagy regáti városkában, ha ezt a szót mondták nekik, ezért ölni tudtak volna a magyar bakák. És ez a szó, az azóta is – különféle helyzetekben – oly gyakran előforduló *szavacska*, amire egyik kollégánk, céhbelink, íróbarátunk egy teljes háromkötetes regényt épített, ez a *bozgor*, a *hazátlan*.

Mert miért nincs hazája valakinek, hogyha van? Miért nem tartozik/tartozhat igazán se ide, se oda? És nemcsak a múlt század harmincas-negy-

venes éveinek írója, magyarja vagy más nemzetiségűje, közembere, állampolgára. Vagyis: hazátlan. Költői kérdések nyilván. És patetikusak is.

Problematikus ez az úgynevezett hazafogalom, talán az ideológiailag legterheltebbek egyike. Állandó, kínzó, megválaszolhatatlan kérdéseket vet fel. Hol van a haza? Mi a haza? Egy közösséghez tartozás vajon csupán? S ha az, akkor ki mondja meg, hogy kik tartoznak ebbe a közösségbe? A kisebbségek közül például. Azok, akik a honosítási esküjükben kórusban mondják, hogy „...országot hazámnak tekintem”, és kapnak egy lakcímkártyát, majd kitöltik a regisztrációs szelvényt, beülnek valamelyik közeli vendéglőbe, aztán boldogan hazamennek, és ugyanúgy élük az életüket tovább, mint addig. Vajon lélekben másként is ezután? (És akik nem így tesznek? Azokkal mi van? Mi lesz? Ők hova tartoznak akkor?) Bonyolult, kacifántos, patetikus, no és költői kérdések, de jól lehet rágódni rajtuk. Tudunk olyan „író-hazafiról”, aki előbb „emigrált” az anyaországba, majd hosszú esztendő után „visszaemigrált” Erdélybe, mert látá, hogy ott sem megy jól neki. Pontosabban, ahogy ő nevezte: nem szeretik az ő nacionalista hazátlanságát. Nem kértek belőle. És meg is magyarázta: nacionalista, mert a nemzetét védi. Kitől? A nemzetet, ott, de most már innen? A tökök székely. Szögletes zárójel bezárva.

Nos, hogy e röpke és dohogó kitérő után, de ennél a haza-problémánál maradva, visszakanyarodjunk dolgozatunk elejéhez, Márai Sándor naplórészletével indítottuk ezt a csapongó eszmefuttatást, azzal, amikor megérkezve Genfben, megfogalmazza, hogy nem élhetett „egy olyan országban, ami nem hazája többé”. Pontosabban: ahol hazátlannak érezte magát a korabeli, a negyvenes évek végi összevisszaságban. És láttuk Karácsony Benő kiszolgáltatottságát, otthontalanságát, hazátlanságát is, amelyre tulajdonképpen ráment az élete is. Nemcsak az övé, az egész családjáé. (Grendel Lajos 2011-ben megjelent *Négy hét az élet* című regényében az egyik mellékszereplő, Dani, aki tudatosan hagyja el az országát (Szlovákiát), keserűen állapítja meg, hogy Szlovákia nem a hazája, de már Magyarország sem az. Mert: a kisebbségi magyar embernek nincs hazája.)

Bächer Iván jegyzetben emlékezett meg Karácsony halálának 120. évfordulójáról, ő írja le az író kívülállása kapcsán, aki – említettük már – nem tartozott se ide, se oda igazából, se a székely írók, se a historizálók, se a baloldaliak közé, hogy Karácsony a románoknak magyar, a magyaroknak erdélyi, és Erdélyben még ráadásul zsidó is, aki – még ezt is tetéztve – magyarnak vallja magát, és – feltehetőleg – ezért nem került fel a zsidókat Svájcba menekítő vonatra, mert ragaszkodott a magyarságához. Magyarországon – írja B. I. –